

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.944:355

С. В. Василенко

Зазвичай у психології традиційно вивчались поведінкові реакції людей в екстремальних і надекстремальних умовах діяльності (передбачалось, що вони носять епізодичний характер). Отже, можна визначити, що на даний час недостатньо вивчені умови діяльності, котрі, наближаючись за своїм змістом до екстремальних, усе ж відрізняються від них.

Слід зазначити, що в психологічній літературі, крім поняття “екстремальні”, зустрічається також поняття “особливі, утруднені, незвичайні і под.” умови. Зокрема Ю. М. Забродін [8] пропонує різницю між цими поняттями визначати ступенем періодичності або частоти дії екстремальних факторів, що створюють умови діяльності. При цьому, на думку автора, про “особливі умови діяльності” справедливо говорити в тих ситуаціях, коли діяльність пов’язана з епізодичним (непостійним) впливом екстремальних факторів (чи з певною імовірністю їх виникнення), а про “екстремальні умови діяльності” – у випадках постійної дії зазначених факторів. Подібної думки дотримується і Л. Г. Дика [7], вважаючи, що особливі умови відрізняються від екстремальних меншою інтенсивністю і специфічністю спрямованості на діяльність.

За даними сучасних досліджень, між екстремальними і нормальними умовами здійснення професійної діяльності існує певний проміжний клас умов, що має специфічний психологічний зміст, – “особливі умови”. Проведення теоретико-методологічних досліджень у цій галузі суттєво уточнює предмет і методологію дослідження, конкретизує цілі і завдання. Аналіз і уточнення даних стають методологічно обґрунтованими [6].

Відповідно характеристики екстремальних факторів важко класифікувати внаслідок відсутності єдиного критерію, однак “особливість” умов праці можна визначити за такими ознаками: місцем застосування, формою або видом, інтенсивністю або регулярністю впливу, ступенем небезпеки для життя та

здоров'я персоналу, характеристиками наслідків. Їх технологічна обумовленість досить часто не дозволяє здійснювати активний управлінський вплив з боку персоналу [14].

Зовнішні впливи на процес здійснення професійної діяльності характеризуються трьома ознаками: тривалістю, інтенсивністю і наслідками [14]. Найбільш складними є ситуації, коли зовнішні фактори безпосередньо впливають на психіку особистості (приміром, операторського персоналу автоматизованих систем управління) і з високим ступенем імовірності призводять до виникнення негативних психічних станів. Такі стани сприймаються як негативні емоції або неприємні соматичні відчуття. Найчастіше компенсація психологічного впливу негативних функціональних станів здійснюється шляхом вольових зусиль та мобілізації резервних можливостей організму.

Мета статті полягає у конкретизації змісту психологічних факторів, що впливають на організм людини під час професійної діяльності в особливих умовах. Отже, можна визначити такі завдання дослідження:

- 1) уточнити зміст професійної діяльності в особливих умовах та конкретизувати психологічні фактори, притаманні особливим умовам професійної діяльності;
- 2) визначити психологічний зміст професійної діяльності в особливих умовах.

Умови праці – складне об'єктивне явище, що впливає на здоров'я, працездатність людини, її ставлення до праці, економічні та інші результати виробництва. Виявляються вони в безпосередньому чи опосередкованому впливі на людину під час її трудової діяльності, а також на результат праці. Цей вплив зумовлює: кінцевий результат праці; стан і самопочуття працюючих; структуру трудової діяльності; характер протиріч між виконуваним завданням та умовами його виконання.

Фактори, що визначають екстремальність (“особливість”) умов праці, – це шкідливі виробничі (вплив яких на працюючу людину призводить до захворювання чи зниження її працездатності) і небезпечні виробничі (що призво-

дять до травми чи іншого різкого погіршення здоров'я) [3; 4; 8]. Ці фактори, що дозволяють віднести виконувану роботу до п'ятої – шостої категорії складності (дуже важка праця) [11], поділяються на фізичні, хімічні, біологічні і психофізіологічні [5]. У психофізіологічних небезпечних і шкідливих виробничих факторах за характером дії виділяють фізичні та нервово-психічні перенавантаження. Останні, у свою чергу, поділяються на розумове перенапруження, перенапруження аналізаторів, монотонність праці, емоційні перенавантаження.

Шкідливими і небезпечними виробничими факторами, що погіршують зовнішнє середовище існування, можуть бути: виділення тепла і вологи, газів і випаровувань хімічних речовин загальнотоксичної чи подразнюючої дії, токсичного або нетоксичного пилу, радіоактивних речовин та інших шкідливих домішок [9].

Несприятливими факторами зовнішнього середовища є й електромагнітні поля надвисоких частот, вплив яких може викликати функціональні зрушення в організмі: швидку стомлюваність, головний біль, дратівливість, порушення сну [9]. Такими є і фактори, пов'язані зі специфікою організації самого процесу праці, серед яких можуть бути:

одночасне спостереження за декількома процесами, що змінюються у часі;

сприйняття і опрацювання різноманітної інформації великого обсягу, що часто має емоційне забарвлення;

часте і швидке переключення уваги і запам'ятовування то одного об'єкта, то іншого, постійна переадаптація;

гострий дефіцит часу для опрацювання значимої інформації і відповідальних розпоряджень;

підвищена відповідальність за прийняті рішення, особливо в екстремальних ситуаціях;

необхідність тривалої підтримки інтенсивності та напруженості уваги, пам'яті, мислення, емоцій і різних функцій організму протягом усього часу чергування (робочої зміни);

виникнення проблемних ситуацій в умовах дефіциту часу;

виконання значної частини роботи в нічний час.

Як правило, під екстремальними (особливими) умовами діяльності розуміються ті, що висувають підвищені або надмірні вимоги до психічних і фізичних можливостей людини [6; 10; 12; 13].

Можливість негативного впливу умов праці на психічні функції, фізичний стан і професійну діяльність людини багатьма дослідниками пов'язується з усвідомленням самим суб'єктом праці такої найважливішої складової особливих умов, як небезпека для життя і здоров'я, що викликає найбільш різкі і глибокі зрушення на всіх рівнях нервового реагування. Екстремальність, емоціогенність ситуації загрози для життя, усвідомлення можливості власної загибелі в будь-яку хвилину завдають нищівного удару по почуттю невразливості, на якому будується звичайне повсякденне життя.

Поряд із загрозою для життя (здоров'я) і підвищеною відповідальністю за результати своєї праці представники "небезпечних" професій дуже часто знають впливу такого фактора, як гострий дефіцит часу на оцінку ситуації, що склалася, прийняття і здійснення рішень, спрямованих на вибір і досягнення значимих цілей [1; 2].

У більшості ж робіт визначеної тематики поняття "особливі" й "екстремальні" умови не різняться, вживаються як синоніми, і у літературі не робляться спроби визначення ступеня їхньої екстремальності. В основному увага дослідників приділяється проблемі визначення факторів, які варто було б назвати екстремальними, створенню класифікації, аналізу їх впливу на результати праці, психічне і соматичне здоров'я людини та можливості запобігання негативним наслідкам.

Не менш значимою характеристикою особливих умов професійної діяльності є підвищена відповідальність за життя людей і збереження техніки та

інших матеріальних цінностей [2; 14]. “Зриви” у роботі, помилки, уповільнення в прийнятті рішень в екстремальних умовах призводять до аварій, а отже, до травматизму, людських жертв, значних економічних втрат, імовірність яких викликає підвищену психічну напруженість працівників. Слід зазначити, що існують і фізіологічні обґрунтування використання критерію “відповідальність за інших людей” для віднесення праці з такою характеристикою до четвертої категорії за ступенем напруженості (дуже напружена праця).

Основними психологічними критеріями визначення ступеня екстремальності (“особливості”) умов праці для спеціаліста є наявність реальної загрози для життя та здоров’я оператора, висока “ціна” помилки в діяльності, рівень особистісної значимості виконання поставленого завдання, систематичне виникнення стресових станів, наявність монотонії при виконанні робочих операцій та ін.

Таким чином, спільним для особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності є сам процес впливу негативних факторів діяльності на організм людини та її психіку. Відмінність між ними визначається за періодичністю, частотою або тривалістю впливу зазначених факторів та кількісними характеристиками їх інтенсивності (потужністю, силою впливу тощо).

Отже, від екстремальних і надекстремальних особливі умови здійснення професійної діяльності відрізняються:

епізодичністю дії екстремальних факторів або високою усвідомлюваною імовірністю їх виникнення;

меншою, порівняно з екстремальними умовами, інтенсивністю або потужністю;

помірними виявами негативних функціональних станів;

включенням у діяльність резервних можливостей організму компенсаторного типу.

Основними чинниками, що впливають на успішність діяльності спеціалістів в особливих умовах, є:

психологічна готовність особистості до діяльності в особливих умовах;

розвиток психологічних властивостей та якостей особистості, необхідних для такої діяльності,

професійне вдосконалення фахівців, що виконують обов'язки в особливих умовах.

Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з психологічним супроводом професійної діяльності спеціалістів в особливих умовах та проведенням психологічної реабілітації з метою відновлення ресурсів організму.

Список використаної літератури

1. Александровский, Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация / Ю. А. Александровский. – М. : Наука, 1976. – 272 с.
2. Бондарев, Э. В. О работоспособности человека-оператора при воздействии экстремальных факторов / Бондарев Э. В., Егоров В. А., Марищук В. Л. // Экспериментальная и прикладная психология : сб. науч. тр. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1971. – С. 150–154.
3. Система “Человек-машина” : Основные понятия. Термины и определения : ГОСТ 21033-75. – [введ. 01.01.76.] – М. : Прогресс, 1975. – 190 с.
4. ССБТ. Термины и определения : ГОСТ 12. 0. 002 80. – Взамен ГОСТ 12.0.002-74. – [введ. 01.01.82.] – М. : ИПК “Изд-во стандартов”, 1999. – 191 с.
5. ССБТ. Опасные и вредные производственные факторы. Классификация : ГОСТ 12. 0. 003 – 74. – [введ. 01.01.76] – М. : ИПК “Изд-во стандартов”, 1999. – 191 с.
6. Деркач, А. А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях : (Психол.–акмеол. основы) / А. А. Деркач, В. Г. Зызыкин. – Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : Изд-во РАГС (ОП ИЦ РАГС), 2003. – 153 с.
7. Дикая, Л. Г. Проблемы современной психологии труда / Л. Г. Дикая // Психологический журнал. – 1992. – № 3. – С. 24–41.
8. Забродин, Ю. М. Основные направления исследований деятельности человека-оператора в особых и экстремальных условиях / Ю. М. Забродин, В. Г. Зызыкин // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. – М. : Наука, 1985. – С. 5–16.

9. Зинченко, В. П. Эргономические основы организации труда / В. П. Зинченко, В. М. Мунипов. – М. : Экономика, 1974. – 240 с.
10. Корольчук, М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності у звичайних та екстремальних умовах : навч. посібник / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
11. Крушельницька, Я. В. Фізіологія і психологія праці : навч. посібник / Я. В. Крушельницька. – К. : КНЕУ, 2000. – 232 с.
12. Милерян, Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора. Очерки психологии труда оператора / Е. А. Милерян. – М. : Наука, 1974. – 168 с.
13. Немчин, Т. А. Состояния нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 166 с.
14. Толочек, В. А. Современная психология труда : учебное пособие / В. А. Толочек. – СПб. : Питер, 2005. – 479 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Корольчук М. С.